

22. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / W. Kochowski. – Poznań, 1840. – Т. II. – С. 87.
23. Wójcik Z. Aspekty finansowe... – S.156.
24. AGAD, ASK. – D.IV. – Rpis №14. – S.824.
25. Monuments historiques veues relatifs aux regnes D'Alexis Michaelowich, Feodor III et pierre le grand czars de Russie. – Roma, 1859. – Т. 10. – С. 40.
26. Там само... – С. 40.
27. Барсуков А. Род Шереметьевых / А. Барсуков. – СПб., 1888. – Т. V. – С. 400-402; Очzyste spominki... – С. 161.
28. PANKr. – Rpis №1275. – С. 102; Мицик Ю. Чуднівська та Слободищенська битви 1660 р. на сторінках «Віршованої хроніки» / Ю. Мицик // Архіви України. – К., 2005. – №4. – С. 88.
29. Гордон П. Дневник... – С.73.
30. Jemiolowski M. Pamiętnik Mikołaja Jemiolowskiego towarzyszącej chorągwi w czasie wojny z Turcją w województwie Bielskim obejmujący dzieje Polski od r. 1648 do 1679, współczesnie porządkiem latopowiadane / M. Jemiolowski. – Lwow, 1850. – S.157-158.
31. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Rpis. №190/II. – S.183.
32. Гордон П. Дневник... – С. 73.
33. Очzyste spominki... – С. 162.
34. Барсуков А. Род Шереметьевых... – С. 438.
35. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego // Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 ad annum 1795. – Kraków, 1880. – Т. I. – Cz. I. – S. 174.
36. Герасимчук В. Чуднівська кампанія... – С. 50.
37. Мицик Ю.А. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) / Ю.А. Мицик // Записки НТШ. – К., 2000. – Т.240. – С. 488-489.
38. Jerlicz J. Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza / J. Jerlicz. – Warszawa ; Petersburg, 1853. – Т. 2. – С. 56.; Гордон П. Дневник... – С. 74-75.
39. Драгоманов М. Про українських козаків, татар і турків / М. Драгоманов. – К., 1991. – С. 32.

Отримано: 12.09.2017.

**Ярослав Калакура,
Фергад Гардашкан Оглу Туранли
(Київ)**

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА ВОЄННА КАМПАНІЯ СУЛТАНА МЕХМЕДА IV ТА ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА: ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Турецькі архівні документи, пам'ятки писемності містять важливу інформацію щодо зовнішньої політики козацько-гетьманської України часів правління гетьмана Петра Дорошенка. Саме тоді на козацькій раді, яка відбулася в Корсуні (1669 рік), було вирішено послати дипломатичні відносини з Османською імперією. Наша пошукова робота в архівних фондах та бібліотеках Туреччини, вивчення османсько-турецьких документів, літописів та історичних

праць турецьких дослідників дають підстави стверджувати, що владні кола Високої Порти дуже серйозно ставилися до політичних змін в Україні, отож вони завжди дотримувалися якомога гнучкішої та виваженої дипломатичної тактики в своїх політичних відносинах з усіма урядами Української козацької держави¹.

У пам'ятках османсько-турецької писемності, а саме в «Літописі» Абдурахмана Абді-паші, повідомляється про прибуття в той самий час до Високої Порти посла Речі Посполитої з перекладачем та з листом від польського короля, але вони були відправлені назад з такою відповіддю турецького султана: «Козацький гетьман [Петро] Дорошенко визнав підданство падишахові, тому уряд османський попереджає короля, щоб той не порушував прав гетьмана»².

Коли султан Мехмед IV дізнався, що король Речі Посполитої Ян III Собеський вирушив з військом до України, він відмовився від наміру провести деякий час того року в Анадолю (Туреччина) і вирішив залишитися в місті Едірне. Королю Речі Посполитої запропонували мирний варіант налагодження напружених взаємин, які виникли між двома державами, і зроблено застереження «більше не турбувати [гетьмана Петра] Дорошенка та повертатися на свою батьківщину. В іншому разі виникне думка, що король порушує мир між двома державами». Падишах у своєму листі також наголосив, що «...віруючи у всемогутню силу та кару Господа Всевишнього, Творця багатьох чудес, пророка [Мухаммеда (Мир йому та благословення)], навесні наступного року він вирушить в похід із своєю армією, віджене ворога та зруйнує його країну...»³.

Таким чином, турецький султан у відповідь на вторгнення війська Яна III Собеського в Україну прийняв рішення виконати своє зобов'язання щодо захисту Української козацької держави від зовнішніх вторгнень і попередив короля Речі Посполитої про ймовірність війни з Османською імперією. З іншого боку, одразу після завершення Високою Портою австрійської воєнної кампанії, з укладенням Віденської мирної угоди в 1669 році, виникла нова проблема, пов'язана з призначенням кримським ханом Аділом Гіраєм Михайла Ханенка гетьманом певної частини поткальських (правобережних) козаків і спрямуванням їх проти Петра Дорошенка⁴. Такий вчинок суперечив традиціям зовнішньої політики Османської імперії, і тому Аділь Гірай був скинутий з ханського престолу, а замість нього на престол призначили Селіма Гірая I. В жовтні 1671 року, під час церемонії в урядовому палаці Стамбула, йому вручили «кафтан» із соболиного хутра, шаблю та «соргудж»⁵, оброблений золотом і коштовним камінням, як символи надання влади. Лише після розв'язання цієї проблеми почалася підготовка до військового походу проти Речі Посполитої.

Літописці Рашид Мехмед Ефенді та Абдурахман Абді-паша вказали на передумови, які підштовхнули короля Речі Посполитої вирушити на чолі своєї армії на українські землі. По-перше, визнання гетьманом Петра Дорошенка та його турецький протекторат, внаслідок чого спостерігався процес об'єднання українського козацтва, викликало занепокоєння Яна III Собеського. По-

друге, доки Петро Дорошенко і Михайло Ханенко воювали між собою, польська армія, скориставшись цим моментом, захопила чимало українських фортець та укріплень. По-третє, агресивність Речі Посполитої щодо Османської імперії пояснювалась тим, що Ян III Собеський вважав Османську імперію такою ж слабкою, як під час правління султана Османа II та його спадкоємців. Але з Високої Порти на ім'я польського коронного гетьмана Михайла Вишневецького надійшов ультиматум про те, що «коли не припиниться агресія проти України, то буде оголошена війна»⁶. Також було наголошено на тому факті, що під час відповідного дипломатичного листування війська Речі Посполитої були розташовані на захоплені ними землях⁷. Стосовно цього в літописі Рашід Мехмед Ефенді повідомив про те, що у своїй відповіді на згаданий ультиматум король Речі Посполитої Ян III Собеський повідомив, що через провокаційні вчинки гетьмана Петра Дорошенка його країна декілька разів зазнавала шкоди, і, зокрема, написав таке: «Україну було передано нам у спадщину, і вона належить нам. [Петро] Дорошенко є нашим підданим і декілька років намагався передати цю країну іншим, не маючи на таке права! Особливо зазначу, що цей проклятий провокатор та негідник [Петро] Дорошенко раніше підпорядковувався Московії. Але з огляду на його становище був відхилений царем і тоді знову надав перевагу дружбі з нами...»⁸.

Зміст цього листа дає нам змогу уявити жорсткий характер зовнішньої політики, якої дотримувався польський уряд стосовно України. В одній з найбільш достовірних пам'яток османсько-турецької писемності XVII століття, а саме у «Літописі» Абдурахмана Абді-паші, підкреслюється, що падишах доручив відповісти на цей брутальний лист своєму садри-азаму Фазилю Ахмед-паші. Той написав таке: «Козаки раніше, коли були незалежними, добровільно й мирним шляхом прийняли Ваше правління. Але Ви, незважаючи на умови спільно укладеного договору між вами, знущалися з них та завдавали їм страждань. Отож, козаки більше не могли терпіти такого ставлення до себе. Задля захисту свого життя та батьківщини вони озброїлись мечами і відмовилися від Вашого правління та перейшли під захист кримського володаря. Понад двадцять років козаки спільно з кримськими правителями боролися супроти Вас і врешті-решт прийняли протекторат нашої держави. В такому разі хіба можна говорити, що Україна належить Вам, якщо багато років тому вона виїшла з-під Вашого володарювання і регулярно воює проти Вас? Тому яке Ви маєте право називати цей народ [українців] своїми підданими? До того ж скажіть, що означає Ваше проголошення себе володарем названого народу чи зазіхання на їхні землі тоді, коли вони прийняли захист [або протекторат] нашої держави?»⁹.

Текст цього документа ще раз свідчить про толерантне ставлення уряду Високої Порти до козацько-гетьманської України, вказує на причини відмови українських козаків жити під польською владою і містить рішучий протест щодо ворожого ставлення короля Яна III Собеського до гетьмана Петра Дорошенка. Отже, у документі проглядається готовність турецького султана обороня-

ти українські землі. З наведеного вище виявляється, що з посиленням дипломатичних зносин урядів козацько-гетьманської України та Високої Порти зростала й наполегливість турецького султана в його бажанні переконати короля Речі Посполитої відмовитися від агресивних намірів щодо Української козацької держави.

Аналіз відповідних текстів османсько-турецьких літописних джерел дав нам можливість відновити детальну картину перебігу політичних подій і відносин між згаданими державами, зокрема й польсько-турецьких відносин, які спонукали султана Мехмеда IV 4 червня 1672 року вирушити з міста Едірне військовим походом проти Речі Посполитої¹⁰. Варто зазначити, що цю історичну подію досить докладно відображено в досліджуваних нами писемних джерелах, зокрема в літописі Гаджі Алі Ефенді «Історія Кам'янця», який належить до категорії так званих джерел із «перших рук». У цій пам'ятці османсько-турецької писемності повідомляється про те, що під час правління султана Мехмеда IV з метою захисту українських козаків від зазіхань Речі Посполитої було оголошено «Кам'янецький похід» 1672 року. Важливим, на нашу думку, є факт, що цю воєнну кампанію, яка тривала 189 днів, очолив особисто султан. Згаданий автор літопису, як учасник названої кампанії, вказав на причини походу, подав зміст звернення гетьмана українських козаків Петра Дорошенка до турецького султана Мехмеда IV, констатував факт порушення польським королем умов раніше укладеного мирного договору, а також розповів про підготовку до походу. Слід зауважити, що відомості, отримані з цього рукописного джерела, свідчать про розвиток дипломатичних відносин Української козацької держави з Високою Портою та Кримським ханством у другій половині XVII століття¹¹.

З опису самого «Кам'янецького походу» виявляється, що армія Османської імперії рухалася в напрямку Добруджі, перетинаючи Ісакіївський міст, і вступила на територію Молдови. Дорогою до цієї армії приєдналося військо Кримського ханства під командуванням Селіма Гірая I. Тут командування збройних сил Високої Порти довідалося від полонених про те, що Річ Посполита звернулася по допомогу до Московського царства та Габсбурзької Австрії. В місті Ясси¹² садри-азам ще раз перевірів боєздатність Османського війська та виставив свою армію перед султаном для її офіційного огляду¹³. Варто зазначити, що під час перебування армії Мехмеда IV в Молдові виникли труднощі внаслідок несумлінного виконання своїх обов'язків молдовським воєводою на ім'я Дука, який, потайки підтримуючи Яна III Собеського, свідомо уповільнював будівництво необхідного йому мосту. Падишах хотів втратити його через те, що той своєчасно не забезпечив необхідні підготування, але, завдяки втручанню одного з командувачів Мерзіфонду Кара Мустафипаші¹⁴, того було лише знято з посади, а замість нього молдовські бояри обрали воєводою свого краю Петра Дорошенка¹⁵. Водночас Халіль-паша та анатолійський і караманський бейлербеї (управителі областей в Туреччині) були уповноважені спорудити міст через річку Дністер. Лівобережжя цієї річки вважалося територією Речі

Посполитої, і тому на названих командирів покладался також одночасний обов'язок забезпечення охорони цієї споруди.

Отже, після побудови мосту османські війська переправилися на інший бік Дністра, аби здобути фортецю Извандже. Захисники цього укріплення, польські жовніри, почали дезертирувати, і тому його захопили без особливих труднощів. Потім запорозькі козаки під командуванням гетьмана Петра Дорошенка, які об'єдналися з військом кримського хана Селіма Гірая I, здобули фортецю Бар. Саме тут зазнали сильної поразки козаки під командуванням Михайла Ханенка, незважаючи на підтримку їх з боку польських воїнів. Султан наказав не перешкоджати козакам Михайла Ханенка, котрі хотіли повернутися до своїх рідних домівок в Україну, хоча той і ставився вороже до Петра Дорошенка¹⁶. Останній з приводу перемоги Османської армії над військом Речі Посполитої та збройними загонами гетьмана Михайла Ханенка у своєму «Універсалі» писав: «На полѣ тоє військо [...] поконано промьсломъ нашимъ, бо не могло ся болей боронитися на тых мѣстахъ... [а Ханенко] вьйшоль на отсѣчь до своихъ облеженыхъ противно войска нашого зъ Ладыженна... жадень неуйшоль з той поражки, окремъ з езды хто на барзом коню былъ по уфолокъ. А скоро по той надъ ними поражиць прибылъ самъ ханъ особою своєю до насъ з свіжими кримськими, ногайськими, черкескими, белгородицкими и турецькими потугами...»¹⁷.

Викладені аргументи, отримані нами з вищезгаданих пам'яток османсько-турецької літописної традиції, підтверджують той факт, що Кам'янець-Подільська фортеця на ту пору була адміністративним центром українського Поділля. Вона мала стратегічне значення і утримувалася збройними силами Речі Посполитої. Воєнна кампанія тривала, армія Османської імперії рухалася маршрутом, що пролягав через міста Добруджа – Ісакчи – Ясси – Хотин. Дорогою до цієї армії приєдналися війська українського гетьмана Петра Дорошенка та кримського хана Селіма Гірая I. Виявляється, що розгортання цієї кампанії та налагодження відносин між українським гетьманом і кримським ханом оцінювалися за тодішніх умов як пошук шляхів для здійснення спільної боротьби¹⁸.

Отже, об'єднана турецька армія, що мала на меті звільнити українські землі, 15 серпня 1672 року скористалася мостом, який щойно було споруджено над рікою Дністром, і після чотириденної відстані від кордону, тобто 18 серпня, прибула до фортеці Кам'янець і оточила його. Тут до армії турецького султана приєдналися зі своїми військами кримський хан Селім Гірай I та український гетьман Петро Дорошенко. При цьому кримський хан привіз декількох полонених, які мали дати інформацію про становище в таборі супротивника. За наказом падишаха садри-азам Фазиль Ахмед-паша урочисто прийняв кримського хана. Після допиту полонених стало відомо про місце перебування короля Речі Посполитої та про те, чи має він намір надати допомогу воїнам гарнізону Кам'янецької фортеці. Достовірність цих повідомлень перевірялася на її ідентичність з інформацією, отриманою від тюркських розвідників, і була виявлена адекватність цієї інформації зі

свідченнями полонених¹⁹. Зокрема, було встановлено, що серед оборонців вказаної фортеці, окрім польських вояків, були також військові сили Австрійської імперії та Московського царства²⁰.

Аналізуючи відповідні тексти «Літопису» Абдурахмана Абді-паші, ми виявили, що в них міститься важлива інформація про значення участі збройних сил Української козацької держави в бойових діях Подільської війни для реалізації завдань, які постали перед Османською імперією у її протистоянні загарбницьким намірам Речі Посполитої. Зокрема, йдеться про обговорення плану здійснення військової операції, спрямованої на оточення Кам'янець-Подільського, в якій брало участь і українське козацьке військо. Отже, із цієї інформації виявляється, що об'єднана турецько-кримськотатарсько-українсько-козацька армія, яка брала участь у зазначеній військовій кампанії, складалася з очолюваних 9 турецькими командирами 65 загонів яничарів, споряджених 18 гарматами типу «Балемез» (італійськ. *ballemezza*), які мали довге дуло та високу потужність. В складі цієї армії було 12 тисяч українських козаків та 8 тисяч воїнів молдовського воєводи. Сюди також привезли морським шляхом та сухоходом через Молдову 2 тисячі пороху «кентал» («Kental»)²¹ і роздали його гарматам і «лагимджи» («Lağımci»)²². Через тиждень після початку облоги міста було захоплено велике шестикутне укріплення в західній частині внутрішньої фортеці. На десятий день облоги армія султана оволоділа цією фортецею повністю згідно з відповідним документом, в якому були викладені умови з п'яти положень щодо капітуляції Кам'янця-Подільського 27 серпня 1672 року (3 джемазейлеввела 1083 року)²³.

Про перебіг облоги й завоювання об'єднаною армією турецького султана Кам'янецької фортеці у «Літописі» Абдурахмана Абді-паші зазначено, що після оточення фортеці з трьох боків її оборонцям було запропоновано здатися. Однак захисники фортеці пропозицію відхилили, позаяк сподівалися на надійність своєї обороноздатності. Тоді гармаші-яничари відкрили щільний вогонь по війнах гарнізону та оборонних фортифікаційних укріплень. Жовніри польської армії також інтенсивно стріляли з усілякої зброї по загонах та укріпленнях об'єднаної армії.

Командувач Фазиль Ахмед-паша ще раз перевірів боєздатність свого війська і закликав командирів до героїчної битви. Розпочався запеклий бій. Після сильного короткочасного артилерійського вогню польські захисники розгубилися, і серед них виникла паніка. Урешті-решт двох жовнірів відправили на переговори до садри-азама. Парламентарі заявили: «Нас сюди прислали володар фортеці король та наш командир з проханням припинити бій до ранку, і щоб ми домовилися про здачу Вам завтра Кам'янця [-Подільського]». Садри-азам їм відповів: «Якщо маєте намір здавати фортецю, то хай негайно піднімуть білий прапор і пришлють нам своїх людей на знак гарантії дотримання слів». Навзаєм командувач Фазиль Ахмед-паша пообіцяв так само зі свого боку відправити до фортеці своїх людей²⁴.

Отже, проаналізувавши літописні тексти, ми дійшли висновку, що факти, викладені в них, підтверджуються, зокрема, мате-

ріалами, наявними в українських історичних писемних джерелах. Тобто інформація, отримана нами з османсько-турецьких літописних документів є справді достовірною, що робить можливим на її основі докладно простежити за процесом військової кампанії, розпочатої султаном Мехмедом IV спільно з гетьманом Петром Дорошенком проти Речі Посполитої, та з'ясувати значення для Високої Порти участі в ній українського козацького війська.

Після проведених перемовин воїни султана Мехмеда IV почали виходити з тимчасових укріплень, аби відпочити. Але противник, не дотримавши своєї обіцянки припинити воєнні дії, і користуючись такою ситуацією, відкрив шалений артилерійський вогонь. В результаті загинуло чимало вояків об'єднаної армії. Незважаючи на це, яничари піднялися в атаку. У відновленому бою особливо відзначились сіваські й караманські (ейалети в Туреччині) воїни-гармаші. Вони з великою майстерністю вели прицільний гарматний вогонь, тож ворог, щоб врятуватися, мусив відійти в свої укріплення.

Згодом турецькі воїни розпочали операцію з мінування стратегічних об'єктів ворога. Одночасно до ночі тривав сильний вогонь по австрійських та польських військових загонах, розташованих біля великої башти фортеці. Побачивши наближення воїнів об'єднаної армії, поляки почали кидати ручні, а потім і козацькі гранати²⁵. В цей час один з яничарів-вивідувачів піднявся на стіну фортеці та вгледів місце знаходження складу військового спорядження і вибухових пристроїв. Про це було повідомлено Кара Мустафа-паші. Той розпорядився негайно зліквідувати склад: з його загону спеціального призначення влучним пострілом склад бойових снарядів було підірвано, сталася черга потужних вибухів, які відбувалися з перервами впродовж трьох годин. Одночасно турецькі гармаші відкрили ще дужчий вогонь, влучно накриваючи середину фортеці. Коли польське військо опинилось у такому скрутному становищі, прибув представник короля, щоб повідомити про намір поляків здатися²⁶.

З цих відомостей стають зрозумілими деякі подробиці процесу розвитку військової акції, яка пізніше закінчилася здобуттям Кам'янця-Подільського²⁷. У літописі Абдуррахмана Абді-паші також міститься інформація про країни-учасниці розглянутої воєнної кампанії: з одного боку то були Висока Порта, Кримське ханство, Українська козацька держава; а з іншого боку – Річ Посполита, Московське царство та Австрійська імперія. Нам вдалося встановити точну хронологію перебігу подій, пов'язаних з війною між зазначеними країнами за християнським літочисленням. Початок оточення міста Кам'янця-Подільського датовано 18 серпня 1672 року, а його капітуляція – 27 серпня 1672 року. Отже, бойові дії тривали десять днів. Крім того, у вищезазваному літописі йдеться про п'ять вимог щодо капітуляції міста, які мала виконати переможена сторона. Вочевидь, ці умови є певною мірою відбитком положень Бучацького договору, який складався з 7 статей. Наприклад, стаття 2 сформулювалася так: «Подільська країна в межах давніх кордонів та з усіма її військовими припасами та провіантом переходить під юрисдикцію османської влади і повністю звільняється від польських сил»; стаття 3: «Україна в

межах своїх давніх кордонів переходить під юрисдикцію козацького гетьмана [Петра] Дорошенка, а польські війська, розташовані на її території, мають повністю залишити територію України»²⁸. Слід зазначити, що розглянута воєнна кампанія тривала до здобуття остаточної перемоги, яка, на нашу думку, була кінцевим результатом успішної дипломатичної діяльності гетьмана Петра Дорошенка.

Аналізуючи подальший перебіг подій цієї війни, зауважимо, що Кара Мустафа-паша, пильно спостерігаючи за внутрішньою частиною замку, помітив, що ворог хоче відновити бій. Він наказав відкрити сильний і тривалий гарматний вогонь. 26 серпня 1672 року відбулася нова запекла битва, де супротивник використав всі можливості для своєї оборони. Запорозькі козаки спільно з яничарами з трьох боків здійснювали регулярні атаки на позиції армії Речі Посполитої, а з укріплень на лівому фланзі, які були на підвищенні, влучно поціляли в середину фортеці. Бій тривав вісім днів, а на дев'ятий день, тобто 27 серпня того самого року, обложені поляки підняли білий прапор. Через два дні командир фортеці прибув до штабу османської армії – «здати ключі»²⁹ від неї. Однак після попереднього подібного звернення, заяві посланця короля вже не повірили³⁰, а тому битва точилася до остаточної перемоги. Варто зауважити, що в книзі «Пояснювальна хронологія османської історії» зазначено, що в перших битвах загинули переважно австрійські та німецькі вояки, які були в складі армії Речі Посполитої, тому згодом їхнє місце зайняли московські, козацькі (ті, котрі перебували на службі в армії Яна III Собеського) та польські воїни. Також наголошується, що яничарський корпус армії в цих битвах виявляв справжній героїзм у відповідь на загибель своїх друзів-шехидів³¹. Як написано у вищезгаданій «хронології», польські воєначальники далі вже не виявляли жодної ініціативи щодо порятунку фортеці. Після завершення війни падишах наказав відбудувати Кам'янецьку фортецю та призначив її командантом оборонця «Özû» Халіль-пашу³². Отже, очевидним є те, що подана нами інформація дає підставу для висновку, що втрата поляками Кам'янця-Подільського, одного з найдавніших українських міст, була для Речі Посполитої трагічною подією.

Про подальший перебіг подій Подільської війни Дмитро Кантемир в літописі повідомляє: «Потім кримськотатарське військо під командуванням хана Селіма Гірая I та військо під командуванням правителя Халепської області³³ Мехмеда-паші отримали наказ здійснити наступ в напрямку міста Леополя³⁴ з метою завдати полякам ще більшої шкоди, а султан із своєю армією повернувся в штаб, який був розташований у Буджаку»³⁵. По дорозі до Львова кримськотатарське військо та збройні загони Мехмеда-паші здобули кілька замків та укріплень. Місто Львів було звільнено 9 вересня 1672 року. Водночас, військо козацько-гетьманської України разом з іншими збройними загонами Кримського ханства здійснили походи вглиб території Речі Посполитої.

У результаті такого перебігу воєнних дій король Ян III Собеський звернувся з проханням до султана Мехмеда IV укласти мирний договір. Про це в літописі Мехмеда Рашіда Ефенді сказано: «Коли

поляки опинились в дуже скрутному становищі, вони усвідомили свої помилки та послали своїх послів у штаб кримського хана [Селіма Гірая I], прохаючи того стати їхнім посередником [у переговорах] та допомогти укласти мирний договір між Річчю Посполитою та Османською державою. За таке замирення поляки були згодні віддати султанові 40 міст і селищ у Кам'янець-Подільському краї, сплатити 20 тисяч золотих дукатів³⁶, а також погодитися визнати козаків на чолі з гетьманом Петром Дорошенком та ніколи не турбувати їх³⁷. Далі зазначено, що Селім Гірай I поінформував турецького султана про зазначене прохання польських послів і направив їх до султана Мехмеда IV. Кримський хан теж погодився укласти мирний договір³⁸. Підписання цього мирного договору між Річчю Посполитою та Високою Портою, необхідного для забезпечення умов розвитку взаємовідносин, відбулося згідно з давніми традиціями. Слід зауважити, що в третьому пункті договору наголошувалося таке: «Україна в давніх кордонах передається козацькому гетьманові Петру Дорошенку. Польські вояки повинні вийти за межі території України»³⁹. Згідно з літописом Дмитра Кантемира, турецько-польський мирний договір було укладено в місяці шабані 1083 року за календарем Гіджри, тобто в листопаді – грудні 1672 року за літочисленням від Різдва Христового. При цьому варто зазначити, що ця історична подія була останньою великою перемогою Османської імперії⁴⁰.

На особливу увагу в досліджених нами писемних джерелах заслуговують відомості про обставини укладання Бучацького договору та історію його поновлення як наслідок перемоги турецько-української армії у війні з Річчю Посполитою, а також відповідне відновлення територіальної цілісності України в межах її давніх кордонів. З приводу цього питання в іншому тексті історіографічного твору Ісмаїла Гакки Узунчаршили зазначено: «Після втрати кількох польських фортець і паланок та облого міста Лемберга⁴¹ польський король Михайло [I Вишневецький] (роки життя: 1640-1673) за посередництвом кримського хана [Селіма Гірая I] попросив миру. Вже наближався час захоплення центрального міста поляків Лемберга, і, щоб врятувати це місто, від Яна III Собеського була надіслана пропозиція про умови сплати щорічної данини, а в районі міста Бучача був затверджений основний договір, підписаний після укладання угоди з чотирьох основних статей. Під час підписання цього договору османську сторону представляли такі уповноважені особи: візир Мерзіфонлу Кара Мустафа-паша, генеральний секретар Фіренк Мустафа Ефенді, Чавушбаши⁴² Сари Сулейман-ага та офіційний перекладач султанського дівану [Велика Рада]. Річ Посполиту представляли такі уповноважені особи: Волкініє, командир оборони фортеці Франсуа Любомирський та скарбник, тобто загалом від Речі Посполитої брали участь три представники. Переговори тривали чотири дні й закінчилися укладанням договору. Особливо важким тягарем для польської сторони стали умови першої статті, в якій говориться: польський король кожного року в листопаді місяці дарує в османську скарбницю

22 тисячі злотих. Ця умова загрожувала державній незалежності Речі Посполитої. Кожна зі сторін мала примірник Бучацького договору, укладеного турецькою мовою та латиною. Оскільки Бучацька паланка не входила до складу території Поділля, яке перейшло у володіння Османської імперії, було припинено оборону цієї паланки, а сама паланка відійшла до Речі Посполитої 24-го дня місяця джемазейлагіра 1083 року за літочисленням Гіджри (17 жовтня 1672 року за християнським календарем)⁴³.

У розглянутому писемному документі наголошується на тій обставині, що уряд Османської імперії підтримав авторитет українського козацького гетьмана, призначивши конкретно Петра Дорошенка як законного правителя України. Ми уважаємо за важливе звернути увагу на те, що згадування «України в давніх кордонах» є свідченням підтримки Високою Портою територіальної цілісності свого союзника – козацько-гетьманської України.

Описуючи перебіг подій розглянутої воєнної кампанії, Ян Рейхман відзначив насамперед її успішність для збройних сил Османської імперії. Зокрема, аналізуючи перемогу султана Мехмеда IV, польський дослідник відзначав, що головною подією цієї війни, яка забезпечила перемогу в ній турецької армії, було захоплення Кам'янецької фортеці, що сталося 28 серпня 1672 року. Щодо мирного договору, підписаного за посередництва кримського хана Селіма Гірая I у Бучачі 5 жовтня 1672 року, то Ян Рейхман зазначає на тому, що він передбачав перехід Поділля, яке було частиною України, у підпорядкування Туреччини. Таким чином, на думку цього дослідника, Україна стала краєм, підвладним Високій Порті, внаслідок чого вперше за всю історію названої держави її кордони пересунулися так далеко на північ, і з того часу Османська імперія почала вважати своїм підлеглим краєм також і Річ Посполиту⁴⁴.

Зазнаючи поразок, Михайло I Вишневецький звернувся до Селіма Гірая I з проханням повідомити садри-азаму Кара Мустафупашу про свій намір укласти перемир'я з Османською імперією. Стосовно цих подій в українських рукописних документах зазначено таке: «1671 року почалася війна Польщі з Правобережною Україною, внаслідок якої відібрали в Дорошенка низку важливих міст. На допомогу Дорошенкові у 1672 році прийшли турки, а тому поляки змушені були залишити Поділля, яке вони зайняли попереднього року. Непідготовленість Польщі в той час до великої війни з Туреччиною змусила її підписати договір в Бучачі... Польща зрілася своїх прав на Поділля, що перетворювалося на турецьку провінцію, і на козацьку Україну, яка ставала самостійною державою під протекцією султана»⁴⁵. Зауважимо, що наведені відомості за змістом близькі до інформації, поданої в османсько-турецьких літописних джерелах, які засвідчують, що успіх яничарів у воєнній кампанії, очолюваній султаном Мехмедом IV, зокрема в битві за здобуття Львова, не був таким, як у Хотинській війні, що відбулася в часи правління султана Османа II. Отже, 18 жовтня 1672 року розпочалися мирні переговори біля міста Бучач, за результатами яких між Річчю Посполитою і Високою Портою було підписано так

званий Бучацький договір, який складався з семи статей з такими положеннями:

1. Король Польщі щорічно в листопаді повинен дарувати в османську скарбницю 22 тисячі золотом⁴⁶.
2. Поділля в його давніх кордонах, з фортецями й укріпленнями, зі спорядженням та майном мало бути передане під владу Османської держави. Польські військові сили зобов'язуються залишити тамтешні фортеці та укріплення.
3. Україна в давніх кордонах передається [в управління] козацькому гетьманові [Петру] Дорошенку. Польські вояки повинні відійти за межі території України.
4. Польське королівство зобов'язується за домовленістю ще від часів Іслама Г'раяя III поновити щорічну платню в кримську скарбницю, тоді хан не здійснюватиме нападів на польські землі.
5. В разі війни Османської держави з будь-якою державою Європи польська сторона тій [європейській] державі не надаватиме допомоги під жодним приводом.
6. З причини зняття облоги з міста Львова польський уряд зобов'язується сплатити одразу 80 тисяч гурушів⁴⁷.
7. Всі паланки⁴⁸ Подільської області України передаються османам⁴⁹.

Текст цієї угоди було складено двома мовами – турецькою та латиною, і підписаний обома сторонами – Високою Портою і Річчю Посполитою. Отже, викладені нами положення вказаного договору фактично визначали репараційні вимоги до переможеної сторони, в яких головне місце займало «українське питання». Звільнення України від окупації її Річчю Посполитою стало результатом практичного виконання умов домовленості, укладеної з гетьманом Петром Дорошенком, зазначених у вищезгаданому фермані султана Мехмеда IV.

Документи, які ми досліджували, показали, що в зазначеній війні у складі війська Речі Посполитої брали участь також московські, австрійські, німецькі вояки, а також українські козаки, підпорядковані тоді гетьману Михайлові Ханенку. Однак, незважаючи на таку розстановку військових сил, армія Високої Порти разом з козаками під командуванням гетьмана Петра Дорошенка та кримсько-татарськими воїнами одержала блискучу перемогу.

Особливо привертає до себе увагу умова 1-ої статті договору, вимоги якої, на нашу думку, виявилися дуже важкими для Речі Посполитої й фактично становили велику небезпеку для подальшого існування цієї держави. Окрім цього, згідно з умовами Бучацького договору, українські землі мали бути повернуті українським козакам. Відомо, що раніше засновник Української козацької держави гетьман Богдан Хмельницький вже мав намір встановити кордони своєї держави в межах території, залюдненої українським етносом. Хоча гетьман Петро Дорошенко теж не досягнув цієї мети, але на деякий час він забезпечив українським землям недоторканність з боку Речі Посполитої та Московського царства. Ці зміни були результатом здійснення названим українським гетьманом активної та виваженої міжнародної дипломатії в умовах складного зовнішньополітичного становища України, яке існувало в другій половині XVII сто-

ліття. Зокрема, в своїй зовнішній політиці Петро Дорошенко надавав перевагу посиленню міждержавних зносин з Високою Портою. Разом з цим, проаналізовані нами тексти османсько-турецьких писемних документів свідчать про прагматичний та доброзичливий характер принципів протекторату Високої Порти стосовно України, а саме: прийняття османським правителем рішень, враховуючи особисті звернення українських гетьманів; забезпечення недоторканості українських земель; свобода у віросповіданні для українців; надання матеріальної та військової допомоги козацько-гетьманській Україні; здійснення спільних військових походів.

У контексті розглянутих історичних подій український історик Дмитро Дорошенко виокремлював ті повідомлення османсько-турецьких писемних джерел, в яких міститься інформація щодо початку польського походу 50-тисячної армії турецького султана в липні 1672 року, а також про з'єднання кількох десятків тисяч вояків кримськотатарської армії з військом українського гетьмана Петра Дорошенка для здійснення спільних воєнних дій проти Речі Посполитої, які закінчились перемогою об'єднаної українсько-кримськотатарсько-турецької армії. Внаслідок цієї події 12 жовтня 1672 року почалися мирні переговори. Що ж до Бучацького договору, то Дмитро Дорошенко акцентував на головних умовах, висунутих турецькою стороною під час переговорного процесу, виконання яких було запорукою підписання нею названого договору: «1) вільне відпущення з полону сімей литовських татар (так званих липків), які мали бути переданими турецькій стороні; 2) Річ Посполита повинна виплачувати 100 тисяч червонців щороку в якості гараджу⁵⁰; 3) усе Поділля цілком і усі замки у вєсводстві Руському відходили під контроль Османської імперії; 4) [Гетьман Петро] Дорошенко мав держати Україну так, як було за прежніх гетманів». На думку Дмитра Дорошенка ці відомості є свідченням високого рівня розвитку дипломатичних відносин між Османською імперією та козацько-гетьманською Україною, внаслідок чого Петро Дорошенко отримав від турецького султана гетьманські повноваження, які зумовили здобуття ним статусу правителя всієї козацької України⁵¹. Урешті-решт цей статус було визнано в умовах Бучацького мирного договору документом, який мав міжнародний і правовий характер. Слід наголосити на тому, що оцінки та висновки українського дослідника повною мірою підтверджує інформація, яку ми отримали з пам'яток османсько-турецької писемності.

Отже, Подільська війна 1672 року мала такі історичні наслідки: 1) Османська імперія та Річ Посполита підписали Бучацький договір, згідно з яким було поновлено територіальну цілісність Української козацької держави. Цю подію, на нашу думку, варто вважати результатом вдалої дипломатичної діяльності гетьмана Петра Дорошенка; 2) зазначений договір підписали суб'єкти міжнародного права, якими були Османська імперія та Річ Посполита, і тому він певною мірою був нормативно-правовим документом. Тому дотримання положень та умов Бучацького мирного договору було закономірним явищем; 3) причиною продовження військової кампанії з боку Високої

Порти стало порушення Польщею умов Бучацького договору, укладеного в результаті згаданої війни між Річчю Посполитою з одного боку та Українською козацькою державою спільно з Османською імперією з іншого; 4) умови названого договору були несприятливими для Речі Посполитої, але ця держава певний час була змушена їх дотримуватися. Таке становище мало в собі передумови подальшого загострення відносин між Високою Портою і Річчю Посполитою.

Ісмаїл Гакки Узунчаршили, посилаючись на тексти літописних та архівних документів, які використовував у своїх дослідженнях, зазначив: «Коли султан Осман II повернувся з Хотина, не отримавши перемоги, поляки перестали боятися османів. В результаті походу 1672 року поляки зазнали неочікуваної поразки. Україна та Поділля вийшли з-під їхньої влади. Це розбурхало населення країни [Польщі], оскільки людям було важко сплачувати податки в умовах втраченої незалежності. Однією з найтяжчих умов Бучацького договору для поляків була сплата данини. Статтю в названому договорі про сплату поляками данини, на яку погодився сам король, не ухвалив польський сейм навіть за умови загрози нової війни з турками. Через це Османська держава 1 квітня 1673 року⁵² знову оголосила про свій похід на Польщу. Армія султана дійшла до польських кордонів, османський правитель [Мехмед IV] надіслав польському королю листа, в якому повідомив [Михайла I Вишневецького] про те, що останній порушує умови вищезазначеного укладеного договору, а саме – положення про обов'язкову сплату польським королем погодженої данини, та про те, що їще було передано не всі паланки. Султан намагався отримати від польського короля відповідь стосовно порушених ним питань»⁵³. Відомості, отримані з цього тексту, підтверджують факт порушення умов укладеного Бучацького договору, які були не вигідними для польської сторони. Однак, попри це, турецький султан вимагав від короля Речі Посполитої дати пояснення з приводу порушених ним питань. Михайло I Вишневецький підготував відповідь на лист султана: «Захоплення Кам'янця [Подільського] та Подільського краю не вважайте за хоробрість; з цієї причини ми теж із своїм військом полишаємо відповідні землі, а свою данину Ви можете отримати лише з допомогою шабель»⁵⁴.

Річ Посполита намагалася скасувати не вигідні для неї умови Бучацького договору, а тому звернулася з проханням про допомогу до Австрії, Угорщини та до запорозьких козаків, які були в той час підпорядковані Речі Посполитій, і виставила проти збройних сил Османської імперії 50 тисяч вершників і 30 тисяч воїнів-піхотинців. Саме тоді король Михайло I Вишневецький, захворівши, залишився сам у місті Кракові, але спорядив до польського кордону військо під командуванням великого коронного гетьмана Яна III Собеського. А турецькій стороні на той час вже було відомо про те, що названий польський командувач «...швидко просувався до кордону, перейшов Дністер і рухався в напрямку Хотина, а потім оточив цю фортецю. Тоді управитель «Özi»⁵⁵ негайно відправив свого візира Сари Гусейн-пашу обороняти Хотин. Командувач Ян III Собеський ж підійшов до фортеці та оточив її. Далі в до-

кументі говориться про те, що завдяки воеводі Богданської країни Стефану та Ліврошку, що втік із штабу турецької армії Сари Гасан-паші, Ян III Собеський був повідомлений про слабкі місця збройних сил Османської імперії, і через те, що Хотин захищали сили Сари Гусейн-паші, поляки все-таки захопили фортецю Хотин в листопаді 1673 року (1084 рік, місяць реджеп (шабан за календарем Гіджри). Саме тоді король Речі Посполитої Михайло [I Вишневецький], який перебував у той час в Кракові, помер, і великого коронного гетьмана [Яна III] Собеського запросили до Кракова, де й обрали його королем⁵⁶ Речі Посполитої⁵⁷.

Досліджуючи вищезгадані тексти, нам вдалося збагатити відомості про причини другого військового походу султана Мехмеда IV та про особливості їхньої інтерпретації Ісмаїлом Гакки Узунчаршили, який зазначив: «Була зимова пора. Отже, просуватися армії стало складніше через погодні умови, тому падишах призначив головнокомандувачем своєї армії великого візира Фазіля Ахмед-пашу, а сам переїхав на зимовий період до міста Гаджиоглу Пазари. В той час колишній воевода Богданської країни скористався з такої ситуації та захопив столицю Богдану⁵⁸ – місто Ясси, хоча згодом пізніше османські військові сили знову повернули собі це місто»⁵⁹.

В такий спосіб дослідник намагався пояснити факт невдалого початку другої військової кампанії через несприятливі погодні умови, а також приреченістю на поразку наступу колишнього молдовського воеводи та відповідним закінченням цього наступу. Далі в науковій праці йдеться про те, що «в квітні 1674 року (1085 рік, місяць зільгідже-мугаррем за календарем Гіджри) падишах вирушив в похід (то був другий польський похід султана Мехмеда IV), пославши відповідний наказ-настанову разом з шаблею та спеціальним кафтаном кримському ханові [Селіму Гіраю I], а також додавши для того ще й 15 тисяч злотих на покриття видатків на озброєння та на інші потреби під час здійснення військового походу. Кримський хан приєднався до вказаного походу, в ході якого було відбито місто Хотин. Війна проти Польщі ще тривала, коли надійшла звістка про те, що московське військо вже захопило кілька українських фортець козацького гетьмана Петра Дорошенка. У відповідь на це османська армія увійшла на територію України, щоб надати підтримку та допомогу Петру Дорошенку. Були знову звільнені декілька фортець і паланок. Коли падишах зі своєю армією перебував біля захопленої фортеці Ладижин⁶⁰, до нього прибув посланець від польського короля та запропонував укласти мир за умови повернення Польщі Поділля та України. Однак султан у листопаді 1674 року у відповідь на таке вирішив надіслати новому польському королю [Янові III Собеському] листа від імені свого великого візира [Кьопрюлю Фазіля Ахмед-паші]⁶¹. Зі змісту цього листа ми дізнаємося про дату та порядок підготовки армії до нового військового походу, зокрема про вирішення відповідних фінансових питань. Цей похід було оголошено через порушення положень раніше укладеного Бучацького договору. Під час третього походу ми бачимо загострення становища в зв'язку з агресивною позицією

Московського царства стосовно України⁶². Саме тому польська сторона висувала невідгідні умови для замирення, які становили загрозу для територіальної цілісності України.

Продовжуючи розгляд документів про третій військовий похід українсько-османсько-кримськотатарської армії проти Речі Посполитої, слід наголосити на деяких змінах у командному складі османської армії. Після завершення цього військового походу на шляху додому головнокомандувач армії Османської імперії захворів і помер. Навесні 1675 року новим головнокомандувачем був призначений управитель Халеписької області⁶³ Шішман Ібрагім-паша⁶⁴, який спільно з кримськотатарським військом, очолюваним ханом Селімом Гіраєм I, у 1675 році розгорнув воєнні дії проти армії Речі Посполитої, в результаті чого було звільнено 48 паланок, які, згідно з Бучацьким мирним договором, мали бути переданими Османській державі, однак цієї умови згаданого договору не було дотримано.

Під час зимівлі в місті Бабадаги⁶⁵ Шішман Ібрагім-паша несподівано помер також, і на його місце призначили шамського (сирійського) правителя візира Узун Ібрагім-пашу. Отож наступної весни 1676 року новопризначений командувач разом із кримським ханом Селімом Гіраєм I знову взяли противника в облогу, здобули свої перші воєнні успіхи і завдали поразки королівському польському війську в битві під фортецею Ізвандже, а на додаток ще й оточили штаб польської армії. Внаслідок цієї воєнної кампанії польський король Ян III Собеський врешті-решт попросив укласти перемир'я та припинити війну. Слід зазначити, що запропоноване королем Польщі перемир'я під кінець четвертого військового походу в 1676 році означало поновлення попередньо укладеного Бучацького договору зі скасуванням в ньому статті про сплату Польщею щорічної данини, на яку поляки були згодні раніше⁶⁶. Щодо укладання мирного договору між правителем Кримського ханства Селімом Гіраєм I та королем Речі Посполитої Яном III Собеським, то про нього повідомляв у своєму літописі Мехмед Рашид Ефенді «Укладання мирного договору кримського хана Селіма Гірая [I] з польськими кавказцями [Річчю Посполитою]» (طرفكباب ناخ ىارگ ميلس ميروق ناخ ءحللاصم) від 1087 року Гіджри (1676 року)⁶⁷. За даними австрійського дослідника історії Османської імперії Йозефа фон Хаммера-Пургішталя, 27 жовтня 1676 року⁶⁸ було підписано мирний договір, згідно з яким Кам'янець та Поділля перейшли під контроль Високої Порти. Лінія кордону між Річчю Посполитою та Османською державою проходила відтепер через Бучач, Бар і Білу Церкву. В результаті цієї воєнної кампанії Україна була звільнена від польської окупації та перейшла в підпорядкування Високої Порти⁶⁹.

Що ж до питання про поновлення договору кримського хана з польським королем в результаті проведення розглянутої воєнної кампанії, то він був порушений Річчю Посполитою через умови, які не влаштували польського короля. Про це Ісмаїл Гакки Узунчаршии зазначив так: «Поділля та Україна знову залишалися під османською владою. Завдяки успішному досягненню та погодженню умов вказаного договору головнокомандувач [Ібрагім-

паша] та кримський хан [Селім Гірай I] отримали в подарунок шаблі, оздоблені коштовним камінням, та особливий верхній одяг з соболячого хутра. Згодом після цього перемир'я посланець від польського короля приїхав до Стамбула, щоб отримати примірник вже затвердженого договору. Хоча йому й не хотілося обмінюватися примірниками цього договору через положення про три фортеці⁷⁰, які належали полякам, але теж були передані османській стороні. Та побачивши, що османці готуються до походу проти московитів, і добре зметикувавши, що ця військова кампанія може обернутися й проти Польщі, посланець відмовився від претензій свого короля та погодився укласти перемир'я. В березні 1678 року (в місяці мугарремі, 1089 рік за календарем Гіджри) польський посланець отримав свій примірник договору та повернувся додому в Польщу⁷¹. Викладені в цьому тексті аргументи свідчать про тривалість воєнної кампанії, в результаті якої Висока Порта досягла, нарешті, своєї мети стосовно виконання Річчю Посполитою умов вищезазначеного договору.

У турецькому архівному документі «Про надання [Петрові] Дорошенку гетьманських повноважень»⁷², датованому початком (перша декада) місяця мугаррама 1086 року за календарем Гіджри (за християнським календарем приблизно 28 березня – 6 квітня 1675 року), повідомляється про таке: «...у зв'язку з тим, що до султанського палацу звернувся з серйозним наміром правитель-обранець християнської нації та трьох груп козацтва⁷³, [а саме] сарикамиської (Sarıkamış), барабаської (Barabaş) та поткальської (Potkallı), гетьмане Петре Дорошенко, хай щастить Тобі! Він [Петро Дорошенко] прислав до нас [Високої Порти] своїх послів офіційно повідомити про визнання нашого протекторату...»⁷⁴.

Тобто, доведено факт перебування українського посольства в палаці султана Мехмеда IV, котре звернулося в черговий раз із проханням надати Петрові Дорошенку гетьманські повноваження. Далі в цьому документі зазначено, що Петро Дорошенко просить турецького султана призначити його правителем України та засвідчити це спеціальними атрибутами наданої йому влади (бунчук, стяг, литаври). На таке султан відповів: «Приймається це звернення за умови, що Він [Петро Дорошенко] справедливо служитиме згідно з наказом, виданим мною, чесно дотримуватиметься своїх слів упродовж часу, який Він вирішив перебувати під нашим протекторатом». Далі в документі зазначається: «...все населення ... [України] бідні та багаті, воїни та старшини, піддані та увесь народ – повинні поважати... [Петра Дорошенка], виконувати всі його необхідні, потрібні рішення, дотримуватися традиційних порядків⁷⁵. Нехай... [Петро Дорошенко], після цих численних звернень, з совістю, чесно виконує обіцяні слова стосовно державних справ султанату. Хай не порушує свою присягу, буде слухняний, діє швидко й бездоганно.... Отож, на завершення ще скажу про необхідність повідомляти [Петром Дорошенком] мій високий сильний трон [Висока Порта] про події в землях держави [України]. Щоб про це знали та вірили нашому ферману і дотримувалися його умов»⁷⁶.

Отже, українське посольство просило турецького султана вкотре надати Петрові Дорошенку гетьманські повноваження та

призначити його правителем України, засвідчивши це спеціальними атрибутами-ознаками наданої йому влади. На це турецький султан дав свою згоду. Виявлені нами в розглянутому фрагменті тексту факти вказують на результати переговорів посольства козацько-гетьманської України щодо отримання українськими козаками протекторату Османської імперії, а саме – про певні умови його отримання та виконання відповідних зобов'язань.

Турецький султан Мехмед IV, який видав згаданий ферман⁷⁷, проголосив: «...на початку місяця мугаррама 1086 року⁷⁷ написаний власноручно мною «Hatt-ı Hümayûn»⁷⁹ та затверджений моїм підписом [султана Мехмеда IV], який приносить щастя, про надання Йому [Петрові Дорошенку] повноважень володарювати трьома землями⁸⁰ згідно з чинним законодавством держави й про забезпечення всебічною підтримкою»⁸¹. Разом з цим листом турецький султан відправив гетьманові Петру Дорошенку «санджак»⁸² та булаву. Привертає увагу заклик Мехмеда IV до всіх українських козаків об'єднатися під одним прапором. Для того, щоб практично здійснити цей намір, султан відрядив до гетьмана Петра Дорошенка свого повноважного представника разом з шістьма тисячами яничарів. Відповідні накази отримали Халіль-паша (в турецьких документах «Оборонець» «Özi» / يزوا يظفاح / Özi Muhâfizi)⁸³ і кримський хан Селім Гірай I. Зокрема в іншому листі, що був надісланий до короля Речі Посполитої Яна III Собеського, турецький султан повідомляє про те, що Україна визнала османський протекторат, а тому він вимагає не порушувати прав гетьмана⁸⁴. Отже, викладені аргументи свідчать про остаточне рішення турецького султана взяти українського гетьмана Петра Дорошенка та його людей під свій протекторат, а також про його настанову про об'єднання України під одним прапором та про наказ вказаному гетьманові не порушувати погоджених із ним домовленостей щодо встановлення турецького протекторату над українським козацтвом.

З розглянутого архівного документа виявляється, що турецький султан безпосередньо своїм ферманом оголосив Петра Дорошенка єдиним володарем України, і тому він сам забезпечував відповідну підтримку цієї справи. Прийняттю Високою Портою такого рішення, на нашу думку, посприяв авторитет українського гетьмана, його успішна дипломатія та відновлення міждержавних відносин за традицією часів гетьманування Богдана Хмельницького. Гетьман Петро Дорошенко завдяки власній розумній та виваженій зовнішній політиці зумів згуртувати розділене козацтво під своєю булавою.

Український гетьман вкотре відрядив до Стамбула свого посла Василя Лобойка, який висловив щире подяку турецькому правителю від імені Петра Дорошенка за підтримку і передав прохання османському урядові й надалі сприяти зміцненню Української козацької держави, а також висловив клопотання про надання відповідних наказів кримському ханові та дніпровському паші. Також, як зазначається у вищезгаданому архівному документі, український посол повідомив про наступ армій Московського царства та Речі Посполитої на українські землі⁸⁵. Ця інформація підтверджує

факт динамічного розвитку дипломатичних відносин між урядами козацько-гетьманської України та Високої Порти на умовах, визначених у вищезгаданому наказі турецького султана Мехмеда IV.

Підсумовуючи дослідження османсько-турецьких рукописних документів із застосуванням власної методології інтерпретації з приводу зовнішньополітичної діяльності гетьмана Петра Дорошенка, варто зазначити, що основним джерелом вивчення поставленої проблеми є документи переважно дипломатичного характеру, які висвітлюють зносини, що фактично існували між Українською козацькою державою, Кримським ханством, Османською імперією, Річчю Посполитою та Московським царством⁸⁶.

Для ґрунтовнішого дослідження проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики гетьмана Петра Дорошенка дуже важливо підійти комплексно до опрацювання османсько-турецьких писемних джерел та історіографії, розглядаючи їх у тісному зв'язку з іншими свідченнями, насамперед наявними у вітчизняних джерелах⁸⁷.

Поряд з цим, вважаємо за потрібне зазначити, що сам факт урахування інтересів козацько-гетьманської України в умовах Бучацького мирного договору дає нам підставу не погодитися з висловленою польським дослідником Яном Рейхманом думкою про те, що в результаті турецько-польської війни Україна перетворилася на країну, підвладну Високій Порті. Відомості, отримані нами з пам'яток османсько-турецької писемності, свідчать про те, що Османська імперія вважала козацько-гетьманську Україну насамперед своїм природним союзником у боротьбі як проти Речі Посполитої, так і проти Московського царства. До того ж варто тут згадати, що перехід українського Поділля під безпосереднє управління уряду Високої Порти став важливою подією в справі політичного об'єднання українських земель. Адже після такого козацько-гетьманська Україна й українське Поділля стали складовими єдиної адміністративно-політичної системи, але вони мали різний статус щодо центральної влади Османської імперії. Таке становище стало передумовою майбутнього входження, з дозволу турецького султана, Поділля безпосередньо до складу Української козацької держави. Отже, ми виявили, що під час правління гетьмана Петра Дорошенка перед козацько-гетьманською Україною визначилася перспектива позбутися залежності від Речі Посполитої та Московського царства і створити територіально об'єднану українську державу.

Примітки:

1. BOA (General Directorate of State Archives of the Prime Ministry of the Republic of Turkey Directorate of Ottoman Archives). – İbnül-Emin Hariciye Vesikaları. – Nu: 52, [Petro] Doroşenko'ya verilen Hatmanlık Berati; Derin F.Ç., Abdurrahman Abdi Paşa Vekâinamesi / Fahri Çetin Derin. – İstanbul, 1993. – S. 315-317, 338. Також див.: ینفا دشار دمحم 'دراج ءعبط لوبن اتس' لولا دلجلا. ۲۷۲، ۵۲۲، ص. ۱۲۸۲، 'دمراج ءعبط لوبن اتس' لولا دلجلا
2. Derin F.Ç. Abdurrahman Abdi Paşa Vekâinamesi / Fahri Çetin Derin // Yayınlanmamış Doktora Tezi. – İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. – İstanbul, 1993. – S. 316-317
3. Цей лист за даними названого літопису було написано у вересні 1671 року (Derin F.Ç. Abdurrahman Abdi Paşa Vekâinamesi... – S. 316-317).

4. Sertoğlu M. Düzeltilmiş ve İlaveli İkinci Baskı / Mithat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lüğatı. – İstanbul : Enderun Kitabevi, 1986. – S. 258-259.
5. Різновид пишної прикраси верхнього головного убору.
6. ۱۲۸۲ ‘مرامع و عجب طم’ لوبناتسا‘ لولا دلجل‘ دشار خيرات ‘ یدنفا دشار دمحم ص ۵۳۲-۶۶۰ ص. ۲۶۴-
7. Derin F. Ç. – aynı eser. – S. 316–317.
8. ‘ص. ۱۲۸۲ ‘مرامع و عجب طم’ لوبناتسا‘ لولا دلجل‘ دشار خيرات ‘ یدنفا دشار دمحم ص ۵۳۲-۲۶۴-۲۶۵
9. Derin F. Ç. – aynı eser. – S. 322-324.
10. Такий похід армії підтримував обслуговуючий склад чисельністю в 3 тисячі осіб, на який покладалося вирішення всіх необхідних господарських питань. Про матеріальні умови та організацію військового походу, в тому числі до Кам’янця-Подільського в 1083 році Гіджри (1672/1673 рік) див.: Mustafa M.N. XVII. Yüzyıl Sefer Menzillerinin Ekonomik Yönü ve Esnafın Katkısı / Mustafa Nuri Türkmen // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi. – Cilt 22. – Sayı 34. – Ankara, 2003. – S. 135-140.
11. Hacı A.E. خيرات هجینامق (Tarih-i Kamenice) / Hacı Ali Efendi. – Süleymaniye Kütübhanesi, Lala İsmail Paşa Kitaplığı. – Nu : 308 (1b-136a). – 111a-111b, 112a-112b, 113a-114a; Hacı A.E. Tarih-i Kamenice (Tahsil ve Metin) / Hacı Ali Efendi // Hazırlayan: Ayşe Hande Can. – Ankara : T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2007. – S. V, IX, X, XI; XXVIII [Ib-IVb].
12. Ясси (Яси, Ящ; румунськ. Iași, угорськ. Jaszvasar – Базар ясів) – місто над рікою Бахлуем в Румунії, центр повіту Ясси; розташоване в північно-східній частині країни.
13. Çabuk V. Köprülüler / Vahid Çabuk. – İstanbul : Oğul Matbaası Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 870, 1988. – S. 146; Derin F.Ç. – aynı eser. – S. 322-324.
14. Aktepe M.M. Mustafa Paşa, Merzifonlu Kara / Münir Mehmet Aktepe // İslam Ansiklopedisi. Cilt 8. – Eskişehir : Türkiye, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997. – S. 736-738.
15. Про це також див.: Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Tarihi, II. Selim’in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar / İsmail Hakkı Uzunçarşılı. – Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 422-423.
16. Çabuk V. – aynı eser. – S. 146.
17. №302. 1672, липня 10. Табір під Скибницями. Універсал Петра Дорошенка у Павлоцький полк з повідомленням про перемогу над польськими військами та над військом гетьмана Михайла Ханенка // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1668) / упорядкування: Іван Бутич, В’ячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко. – Пам’ятки історії України. НТШ. – К. ; Львів, 2004. – С. 433–434.
18. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 423.
19. Derin F. Ç. – aynı eser. – S. 322-324.
20. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 423.
21. Очевидно, йдеться про металеві смності.
22. Це назва воїнів-вивідувачів, які копали тунель до місця перебування противника і встановлювали там вибухові пристрої.
23. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 423.
24. Derin F. Ç. – aynı eser. – S. 338; Çabuk V. – aynı eser. – S. 148-149.
25. Очевидно, вони відрізнялися потужністю та конфігурацією, а також способами їх застосування.
26. ‘ص. ۱۲۸۲ ‘مرامع و عجب طم’ لوبناتسا‘ لولا دلجل‘ دشار خيرات ‘ یدنفا دشار دمحم ص ۵۳۲-۲۶۴-۲۶۵

27. Про турецьке правління в Кам'янці-Подільському див.: İnbası M. Kamenic'de Türk İdaresi: (1672-1699) / Mehmet İnbası // Omelyan Pritsak Armağanı A Tribute to Omeljan Pritsak / editörler: Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Doç. Dr. Yücel Öztürk. – Sakarya : Üniversitesi Yayını Nu: 51, Türkiye 2007. – S. 627-649.
28. Derin F. Ç. Abdurrahman Abdi Paşa Vekâynamesi. – İstanbul 1993. – S. 338-340; Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 424-425.
29. İslam Ansklopedisi. – İstanbul : Maarif Matbaası, 1942. – Cilt VI. – S. 901.
30. 'ص' ١٢٨٢ ' مردع و عبطم' لوبناتسا' لولا دل جل' نشار خيرات' يدنفا نشار دمحم ص ٢٢٢. ٢٦٤-٢٦٥.
31. Dânişmend İ.H. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi / İsmail Hâmi Dânişmend. – İstanbul : Türkiye Yayınevi, 1961. – Cilt III. – S. 441.
32. Ibid.
33. Одна з областей, розташована на півдні Османської імперії, північна територія сучасної Сирії.
34. Французькою мовою «Leopol», ідеться про місто Львів.
35. Kantemir D. – aynı geçen eser. – Cilt 1. – 2. Basi. – S. 317-318.
36. Дукаг (італійськ. ducatus) – золота монета, вперше викарбувана в 1284 р. у Венеції. Починаючи з другої чверті XIV ст., дукаги карбували в Угорщині, Австрії, Польщі. На українських землях дукаги отримали назви «венеційські», «угорські», «царські».
37. 'ص' ٢٦١ ' مردع و عبطم' لوبناتسا' لولا دل جل' نشار خيرات' يدنفا نشار دمحم ص ٢٢٢. ٢٨٤-٢٨٨.
38. Про цей договір див.: турецький архівний документ про «Бучацький договір між Османською державою та Річчю Посполитою» від 18 жовтня 1672 року (Osmanlı Devleti ile Lehistan arasında yapılan 18 ekim 1672 tarihli Bucaş Antlaşması / Traktat pokojaowy w Buczaczu pomiędzy Imperium Osmańskim a Polską 18 października 1672 roku) / Yolda Elçi (Osmanlı'dan günümüze Türk-Leh ilişkileri) / Pośl w Drodze (Stosunki Turecko-Polskie od czasów osmańskich do dnia dzisiejszego), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı / Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Yayına Hazırlayanlar / Przygotowanie publikacji: Numan Yekeler, Vahdettin Atik, Ahmet Ozkılınç... / Dr. Hubert Wajs, Jarosław Zawadzki, Eugenia Szymczuk..., Yayın Nu : 133, İstanbul / Sтамбул, 2014. – S. 164-171.
39. Derin F.Ç. Abdurrahman Abdi Paşa Vekâynamesi / Fahri Çetin Derin. – İstanbul 1993. – S. 315-317, 338.
40. Листопад – грудень 1672 рік (за християнським календарем). Про прохання замирення та укладання договору див.: Kantemir D. – aynı geçen eser. – Cilt 1. – 2. Basi. – S. 317-318; Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): an annotated edition of 'ahdnames and other dokuments / by Dariusz Kołodziejczyk. – Leiden ; Boston ; Köln : Brill, 2000. – S. 146-148, 721.
41. Йдеться про м. Львів (османсько-турецьк. «İlbav»).
42. Начальник служби з питань юстиції султанського палацу.
43. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 424-425; Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı Tarihi XVI. / İsmail Hakkı Uzunçarşılı // Yüzyıl Ortalarından XVII. – Yüzyıl Sonuna Kadar. – Cilt III, 2. – Kısım, 5 Baskı, Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995. – 185; Сень Д.В. Казачество Дона и Северно-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII в. – начало XVIII в.) : монография / Дмитрий Владимирович Сень. – Ростов-на-Дону : Изд-во ЮФУ, 2009. – С. 62.
44. Reychman J. Historia Turcji / Jan Reychman // Rozdział «Wyprawy wjenne w drugiej połowie XVII wieku». – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1973. – 387 s.

45. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / упорядкування: Іван Бутич, В'ячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко // Пам'ятки історії України. НТШ. – К. ; Львів, 2004. – С. 378-379.
46. За даними згаданого історика Данишменда вказується сума в 220 тисяч золотими дукатами (Dânişmend İ. H. – adı geçen eser. – Cilt III. – S. 441).
47. 1 гуруш (в XVIII ст.) = 120 акче; ця грошова одиниця спочатку (XIV ст. в Туреччині) мала вагу 1,154 гр. 90 % проби срібла; 100 гурушів = 1 TL (турецька ліра); 1 золотий ≈ 390 акче (могло бути й 420).
48. Ідеться про адміністративно-територіальні області (див.: Архів коша нової Запорозької Січі: корпус документів: 1734-1775 pp. / упорядники : Гісцова Любов Захарівна, Автономов Денис Леонідович та інші. – Джереала з історії українського козацтва. Серію засновано 1992 р. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Т. 1. – Київ, 1998. – С. 12-13).
49. 'ص ١٢٨٢ ' مرداع و عبطم' لولوا دل جل' نشار خيرات' یدنفا نشار مدحم. ص ٢٦٤-. Dânişmend İ. H. – aynı geçen eser. – Cilt III. – S. 441-442; Derin F.Ç. – aynı eser. – S. 322-324, 238; Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 2. – Kısım, 5 Baskı. – S. 185; Çabuk V. – aynı eser. – S. 152-153.
50. جارخ (османсько-турецьк. «hâğac») – вид податку або данини, яку виплачували переможені держави, зокрема підлегалі країни (Develliöğlü F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat / Ferit Develliöğlü, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneçal, 11. Baskı. – Ankara : Aydın Kitabevi Yayınları, 1993. – S. 326.). Слід зауважити, що згаданий німецький дослідник зазначив про те, що результатом цієї воєнної кампанії стало укладання Бучацького мирного договору, за яким Подільський край України був звільнений і перейшов під безпосередній контроль турецької влади (Eickhoff E.V. Wien und die Osmanen, Umbruch in Südosteuropa 1645-1700 / Ekkehard Eickhoff. – München, 1970. – P. 287).
51. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко ; редактор Василь Омельченко. – Нью-Йорк : Видання Української вільної академії наук у США, 1985. – С. 403-408.
52. У роботі Узунчаршили помилково вказано 1074 рік за календарем Гіджри замість 1084 року, що за християнським літочисленням відповідає 1673 року.
53. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 425.
54. Ibid. – S. 426.
55. Ідеться про Очаків.
56. Роки правління: 1673-1696.
57. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 426.
58. Сучасна Молдова.
59. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 427.
60. Сучасне місто у Вінницькій області України, розташоване на правому березі Південного Бугу в місці впадання в нього річки Сільниці, за 114 км. від обласного центру міста Вінниця.
61. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 426-427.
62. Крикун М. Турецький похід у Правобережну Україну 1674 року / Микола Крикун // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 123–163.
63. Область, розташована на півдні Османської імперії.
64. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 427-433.
65. Розташовано в Балканах на території сучасної Македонії.
66. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 424, 427.

67. 'رماع عبطم' لوبناتسا 'لولا دلجلا' دشار خيرات ' ىدنفادشار دمحم ص ٥٣٢ ، ١٢٨٢ ، ص٣٣٥-٣٣٤
68. Назву місяця вказано за румським календарем «тешпріневель».
69. Hammer von J. Osmanlı Devleti Tarihi (1066-1086 / 1656-1676) / Joseph von Hammer-Purgstall // Tercüme, haşiye ve notlar: Mehmet Ata, İstanbul : Milli Eġetim Basımevi, 1947. – Cilt XI. – S. 294-296.
70. Очевидно йдеться про Ізвандже, Бар і Ладижин.
71. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 427.
72. BOA. – İbnül-Emin Hariciye Vesikaları. – Nu : 52. [Petro] Doroşenko'ya verilen Hatmanlık Beratı. Факсиміле оригіналу цього документа подано у додатках «Зразки окремих османсько-турецьких рукописних документів». Український переклад цього документа (дата написання за християнським календарем приблизно 28 березня – 6 квітня 1675 року з коментарями опублікований в Українському археографічному щорічнику: Туранли Ф.Г. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка / Фергад Гардашкан Оглу Туранли // Український археографічний щорічник. На пошану Павла Степановича Сохана з нагоди 75-річчя. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Вип. 5/6. – Т. 8/9. – К., 2001. – С. 334-340. Див. також: Туранли Ф. Дипломатичні стосунки гетьмана Петра Дорошенка з Високою Портою за даними тюркських джерел / Фергад Туранли // Україна дипломатична. – К. : Видруковано в ПЦ «Інтертехнологія», 2001. – Вип. 2. – С. 236-247.
73. Йдеться про гетьмана Петра Дорошенка. Можна припустити, що в даному випадку йдеться саме про ці три зазначені складові групи українських козаків, які умовно називалися націями.
74. BOA. – İbnül-Emin Hariciye Vesikaları. – Nu : 52. [Petro] Doroşenko'ya...
75. Мається на увазі насамперед об'єднання всіх козацьких груп під єдиним стягом і виконання умов, визначених у згаданому «фермані» (наказі) султана.
76. BOA. – İbnül-Emin Hariciye Vesikaları. – Nu : 52. [Petro] Doroşenko'ya ...
77. Наказ, універсал (лат. «universalis» – «загальний», актовий документ).
78. 28 березня – 6 квітня 1675 рік (за християнським літочисленням).
79. BOA. – İbnül-Emin Hariciye Vesikaları. – Nu : 52. [Petro] Doroşenko'ya...
80. Очевидно маються на увазі землі всієї України.
81. BOA. – İbnül-Emin Hariciye Vesikaları. – Nu : 52. [Petro] Doroşenko'ya...
82. Спеціальний державний прапор.
83. У турецьких документах – «Özû Muhâfızı» (османськ.) – букв.: «Оборонець Дніпра» чи «Оборонець Очакова», тобто України.
84. Derin F. Ç. – aynı eser. – S. 315; Çabuk V. – aynı eser. – S. 144-145.
85. Gardaşkanoğlu [Turanlı] F. Ukrayna, Osmanlı Himayesinde / Ferhad Gardaşkanoğlu [Turanlı] // Tarih ve Medeniyet. – İstanbul, 1995. – Say: 15. – S. 40.
86. Ортайли І. Основні напрямки в осmano-турецькій історіографії / Льбєр Ортайли // Марра Mundi (Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя). – Львів ; Київ ; Нью-Йорк, 1996. – С. 199-206.
87. Історичне джерелознавство : підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцєхівська, С.Ф. Павленко та інші. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.; Калакура Я.С. Українська історіографія : курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. – К. : Генеза, 2012. – 512 с.

Отримано: 29.06.2017.